

УДК 342.951

Етапи становлення вітчизняного цивільного судочинства

А. Г. Гулик,

кандидат юридичних наук,

суддя Львівського окружного адміністративного суду

Досліджено етапи розвитку вітчизняного цивільного судочинства. Аналізуються судові процедури, які були передбачені Руською Правдою, Статутами Великого князівства Литовського, періоду національно-визвольного руху українського народу. Розглядаються Статуту цивільного судочинства 1864 і 1895 років.

Відзначається, що формування цивільного судочинства на землях Західної України обумовлювалося змінами судової системи Австрії, пошуком нової конструкції цивільної процесуальної діяльності, в основі якої — активність суду. Досліджуються етапи формування радянського типу правосуддя у цивільних справах, причини проведення повномасштабних перетворень правової системи України.

Ключові слова: цивільне судочинство, змагальність, судові процедури.

Гулик А. Г. Этапы становления отечественного гражданского судопроизводства

Исследованы основные этапы развития отечественного гражданского судопроизводства. Анализируются судебные процедуры, предусмотренные Русской Правдой, Статутами Великого княжества Литовского, периода национально-освободительного движения украинского народа. В работе рассматриваются Уставы гражданского судопроизводства 1864 и 1895 годов.

Отмечается, что формирование гражданского судопроизводства на части западных земель Украины обуславливалось изменениями судебной системы

© Гулик Андрій Григорович — кандидат юридичних наук, суддя Львівського окружного адміністративного суду

Австрии, поиском такой конструкции гражданской процессуальной деятельности, в основе которой — активность суда. Исследуются этапы формирования советского типа правосудия по гражданским делам, причины проведения полномасштабных преобразований правовой системы Украины.

Ключевые слова: гражданское судопроизводство, состязательность, судебные процедуры.

Gulyk Andriy. Stages on the formation of domestic civil proceedings

The article is devoted to understanding the stages of development of domestic civil proceedings. Judicial procedures provided by the Russian Pravda, the Statutes of the Grand Duchy of Lithuania, the period of the national liberation movement of the Ukrainian people are analyzed. The work examines the statutes of civil proceedings in 1864 and 1895.

It is noted that the formation of civil proceedings in parts of the western lands of Ukraine was caused by changes in the judicial system of Austria, the search for such a structure of civil procedural activity, based on the activity of the court. The stages of the formation of the Soviet type of justice in civil cases, the reasons for the full-scale transformation of the legal system of Ukraine are investigated.

Keywords: civil legal proceedings, competitiveness, Charter of civil legal proceedings, judicial procedures, the Civil Procedural Code of the Ukrainian SSR.

Сучасне цивільне судочинство являє собою підсумок багатовікового розвитку процедур розгляду й вирішення цивільних справ. Історичний аналіз як методологічний інструментарій пізнання дійсності дозволяє не допустити повторення помилок минулого, успадкувати найкраще з вітчизняного досвіду правозастосування, вийти на новий рівень осмислення етапів становлення цивільного процесу, розуміння логіки розвитку та закономірностей сучасного стану правосуддя у цивільних справах.

Уявне відтворення логічного ланцюжка подій і звернення до значної історичної та наукової спадщини є важливим і в аспекті пошуку самобутніх рис розвитку національного права. Завдання ідентифікації української державності — одне із ключових для сучасної науки, зокрема правової.

У цивілістичній процесуальній доктрині історико-правові дослідження завжди посідали важливе місце. За словами Ф. М. Дмитрієва, обов'язок правової науки визначити історичні особливості судочинства, показати, що в них було випадковим і що суттєвим. Подібні праці можуть згодом позитивно впливати на саму практику, яка лише в поєднанні з наукою може отримувати нові сили¹.

¹ Дмитриев Ф. М. История судебных инстанций и гражданского апелляционного производства от Судебника до Учреждения о губерниях. Москва: Универ. тип., 1859. С. 580.

Власне, не буде перебільшенням стверджувати, що саме наукові праці на історичну тематику поклали початок формуванню цивільної процесуальної науки як самостійної. З іменами К. Д. Кавеліна, К. О. Неволіна, С. В. Пахмана, О. І. Віцина, Ф. М. Дмитрієва, М. М. Михайлова, І. Є. Енгельмана пов'язані перші спроби систематизації знання щодо порядку розгляду й вирішення цивільних справ на ґрунті вітчизняного правознавства². І хоча ці роботи переважно стосувалися лише окремих аспектів цивільної процесуальної діяльності та охоплювали з цілком зрозумілих причин обмежені періоди часу, проте вони визначили особливості становлення школи вітчизняного цивільного процесу.

Сучасна процесуальна наука продовжує осмислення проблематики цивільного судочинства. Виходячи з власних поглядів на предмет дослідження, до історичних аспектів розвитку цивільного судочинства зверталися Ю. В. Білоусов, С. С. Бичкова, Н. Л. Бондаренко-Зелінська, О. В. Гетманцев, К. В. Гусаров, О. В. Дем'янова, В. В. Комаров, В. А. Кройтор, Ю. В. Навроцька, Ю. Д. Притика, В. І. Тertiшніков, Г. П. Тимченко, С. Я. Фурса, М. М. Ясинок та ін. Метою цієї статті є аналіз етапів становлення та розвитку вітчизняного цивільного судочинства.

Як вихідну сформулюємо тезу про те, що перебування земель сучасної України у складі різних держав накладає значний відбиток не тільки на саму можливість виокремлення певних етапів розвитку нашої державності, а й на осмислення і наступне сприйняття форм цивільного судочинства. Не позбавленими підстав видаються позиції істориків, які відзначають труднощі здійснення єдиної періодизації розвитку держави і права в Україні³.

² *Неволин К. А.* Программа преподавания гражданского судопроизводства. Санкт-Петербург, 1847; *Кавелин К. Д.* Основные начала русского судопроизводства и гражданского судопроизводства в период времени от Уложения до Учреждения о губерниях. Рассуждение, писанное для получения степени Магистра Гражданского Законодательства кандидатом прав Константином Кавелиным. Москва: Тип. Августа Семена при Императорской Медико-Хирургической академии, 1844; *Пахман С. В.* О судебных доказательствах по русскому праву, преимущественно гражданскому, в историческом их развитии. Рассуждения Семена Пахмана. Москва: Универ. тип. 1851; *Вицын А. И.* Третейский суд по русскому праву. Историко-догматическое рассуждение. Москва: Тип. В. Готье, 1856; *Дмитриев Ф. М.* История судебных инстанций и гражданского апелляционного производства от Судебника до Учреждения о губерниях. Москва: Универ. тип., 1859; *Михайлов М. М.* История образования и развития системы русского гражданского судопроизводства до Уложения 1649 года. Санкт-Петербург: Тип. Карла Крайя, 1848; *Русское гражданское судопроизводство в его историческом развитии от Уложения 1649 года до издания Свода законов.* Рассуждение на степень доктора юридических наук магистра гражданского права. Санкт-Петербург: Изд-во А. Смьрдин (сын), 1856; *Энгельман И. Е.* Курс русского гражданского судопроизводства. Издание третье, исправленное и дополненное. Юрьев: Тип. К. Маттисена, 1912.

³ *Ухач В. З.* Наукові проблеми періодизації історії держави і права України // Юридичний вісник. Повітряне і космічне право. 2011. № 2(19). С. 28-31.

При цьому, за свідченням дослідників права Західної України, особливе, можна навіть сказати унікальне місце серед регіонів України посідає Буковина, що пережила тривалу і складну історію належності до Київської Русі, Галицько-Волинської держави, Молдавського князівства, Туреччини, Австрії, Росії, Румунії⁴. Не менш складною, з позиції сьогодення, видається й історія інших українських земель, які відчували на собі всі недоліки феодальної роздробленості на початку XII століття.

Друга половина XIV століття, як відомо, ознаменувалася майже повним входженням українських земель до складу Великого князівства Литовського, при цьому територія Галичини опинилася під владою Польщі, а Закарпаття — Угорщини. Наступні століття виявилися настільки ж згубними для вітчизняної державності. Наслідками Переяславської ради стало панування російського законодавства на Лівобережній Україні, а територія Західної України повністю перейшла під управління монархії Габсбургів⁵.

Очевидно, що за таких умов складно говорити про загальні риси формування цивільного процесу на цих українських землях, ускладнюється його доктринальна характеристика. Однак і в цьому контексті правомірно порушувати питання щодо зародження цивільної процесуальної форми, витоки якої можна знайти у звичаях Київської Русі.

Саме звичай як правило поведінки, якого дотримувалися через його доцільність, традиції або звички, був першим джерелом права. Він відобразив особливості багаторічної суспільної практики, а отже, цінності того або іншого народу⁶. Такою цінністю було, наприклад, підтримання добросусідських відносин у роді, племені, громаді. Тому під час виникнення конфліктів на перший план виходили переговори і компенсація, які мали значно більше сенсу, ніж насильство. Не випадково перші процедури вирішення спорів мали швидше примирний характер. Перші примирювачі, а ними були, як правило, старійшини роду, племені, громади, у першу чергу виходили з нагальної потреби відновити мир і стабільність у племені, і лише в другу — зі своїх уявлень щодо належного і справедливого⁷.

⁴ Никифорак М. В. Державний лад і право на Буковині в 1774–1918 рр.: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01; Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. Київ, 2004. С. 1.

⁵ Маляренко В. Т. Перебудова кримінального процесу в Україні в контексті європейських стандартів. Київ: Юрінком Інтер, 2005. С. 56–57.

⁶ Самсонов В. В. Состязательность в гражданском процессуальном праве: дис. ... канд. юрид. наук. Саратов, 1999. С. 10–11.

⁷ Давыденко Д. Л. Мирное соглашение как средство внесудебного урегулирования частных споров (по праву России и некоторых зарубежных стран): дис. ... канд. юрид. наук. Москва, 2004. С. 53.

Дещо пізніше звичаї набули загальнообов'язкового характеру. Цьому сприяло не тільки їх використання як підстави для вирішення конфліктів, а й внесення до перших законодавчих актів, що стали фактично зводами звичаєвого права.

Одним із таких зводів звичаєвого права була й Руська Правда, яка, хоча й не знала поділу процесу на кримінальний і цивільний, не відокремлювала суд від адміністрації, закріплювала домінування самозахисту та самосуду, однак уже намагалася визначити особливості процедури розгляду, виходячи з категорії справи.

Деякі зміни у сфері цивільного судочинства були зумовлені входженням частини українських земель до складу Великого князівства Литовського та Речі Посполитої. Аналіз законодавства Великого князівства Литовського дозволяє говорити про повільне, проте послідовне ускладнення форм цивільного процесу, що в цілому відповідало напрямам змін у суспільному й державному житті князівства⁸.

Заслугує на особливу увагу порядок розгляду цивільних справ у період Національно-визвольної війни 1648-1654 рр., підсумком чого стало відновлення української державності та утворення Гетьманщини. Цей етап вітчизняної державності цікавий помітним інституціональним становленням судової влади. Різноманітність судових інстанцій обумовила і складну систему джерел права, серед яких виокремлюються звичайне козацьке право, акти козацької старшини, Статути Великого князівства Литовського 1588 року, деякі збірники магдебурзького права в обробці польських авторів («Саксон», «Право Хелмське» та ін.).

Період, що розглядається, ознаменувався й підготовкою збірника «Права, за якими судиться малоросійський народ», який, на думку багатьох дослідників, був Кодексом українського права першої половини XVIII ст.⁹ І хоча цей правовий акт так і не набув чинності, він уособив спроби упорядкування правових норм, приведення до певної системи судових установ.

Наступні події засвідчили примусовий перехід до моделі російського законодавства, враховуючи дедалі більші обмеження української автономії. 1780 року на Лівобережній Україні було запроваджено загальноросійський устрій і законодавство. Водночас землі Західної України залишалися у складі різних держав. Галичина входила до складу Польщі, Північна Буковина з початку XIV ст. — Молдавського князівства, Закарпаття — Трансільванського князівства, що утворилося внаслідок

⁸ Ковальова С. Г. Еволюція судової системи і судочинства на українських землях Великого князівства Литовського: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01; Одеська національна юридична академія. Одеса, 2004. С. 9.

⁹ Бойко І. Й. Цивільне право Гетьманщини за Кодексом 1743 року: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01; Львів. держ. ун-т ім. І. Франка. Львів, 1999. С. 6.

розпаду Угорщини. Наприкінці XVII ст. Закарпаття опиняється під владою Австрійської монархії¹⁰.

XVIII століття в Російській імперії ознаменувалося петровськими перетвореннями державного устрою. Російські перетворення судових інстанцій і цивільного судочинства могли так і залишитися лише російськими, якби була більш послідовною позиція керівництва Гетьманщини щодо автономії української судової системи, активна законотворча робота. Вбачається, що Україна мала значно досконаліше законодавство, ніж Росія. Однак врешті вийшло зовсім інше — заміна вітчизняного права російським законодавством і практикою його застосування.

Завершуючи огляд історії розвитку цивільного судочинства періоду, що розглядається, підкреслимо, що абсолютна влада не передбачає надання більших прав і свобод, для ефективного судочинства необхідні не тільки належні закони, а й певний соціокультурний рівень розвитку суспільства, як наслідок — розуміння цінності суду як соціального й правового інституту.

Підсумком законодавчої роботи стала відома судова реформа XIX століття, яка, на думку багатьох її дослідників, кардинально змінила юридичне життя: з'явилися мирові судді, суд присяжних; були сформовані на нових засадах нотаріат, адвокатура, суддівське співтовариство; прийняті нові процесуальні правила. Професія юриста в цілому одержала абсолютно інший зміст¹¹.

На зміну дореформеному слідчому (інквізиційному) процесу прийшло цивільне судочинство європейського зразка. Статут цивільного судочинства 1864 року, що закріпив таку модель цивільного судочинства, став першою спробою європеїзації російського цивільного процесу. Україна в цілому досить стримано зустріла судову реформу. З одного боку, за свідченням Д. А. Шигалья, свою ефективність довів інститут мирових суддів¹². З іншого боку — ігнорування національних почуттів та інтересів нашого народу, що відчував усю повноту примусової русифікації¹³.

¹⁰ *Історія держави і права України: підручник. У 2-х т. / за ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина, В. Д. Гончаренка. Т. 1. Київ: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. С. 188.*

¹¹ *Малешин Д. Я.* Вместо предисловия: «прадеды» и «правнуки» Судебной реформы 1864 г. // Судебные уставы Российской империи 1864 года: влияние на современное законодательство Литвы, Польши, России, Украины, Финляндии (к 150-летию Судебной реформы. 20 ноября 1864 г. – 20 ноября 2014 г.): Сб. науч. ст. / Под ред. Д.Я. Малешина. Москва: Статут, 2014. С. 7.

¹² *Шигаль Д. А.* Мировая юстиция на Лівобережній Україні за судовою реформою 1864 року: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01; Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. Харків, 2005. С. 6.

¹³ *Самойленко О. О.* Реалізація Судової реформи 1864 року в Україні: етапи і проблеми // Часопис Київського університету права. 2011. № 4. С. 26.

Нарис розвитку вітчизняного цивільного судочинства був би неповним без звернення до Австрійського Статуту цивільного судочинства, що діяв тривалий час на західноукраїнських землях, зокрема Буковині й Галичині.

У 1862 році була створена Комісія з розробки Цивільного процесуального кодексу для всіх німецьких держав. Створена комісія в 1869 році у Ганновері вирішила, що в основу кодексу повинен стати Ганноверський цивільний процесуальний кодекс 1850 року. Однак через розбіжності з Австрією Пруссія вийшла зі складу комісії і розробила власний ЦПК, водночас як результати роботи комісії були використані під час створення кодексу Австрії¹⁴.

В основу Австрійського Статуту цивільного судочинства 1895 року були закладені демократичні цінності — усний і відкритий порядок ведення процесу, безпосередність дослідження доказів і їх оцінка за внутрішнім переконанням судді¹⁵, змагальна форма здійснення цивільної процесуальної діяльності, що виявляється в тому, що кожна сторона незалежно від того, мала вона адвоката чи ні, повинна була з'явитися до суду особисто¹⁶.

Цей нормативний акт надовго пережив своїх творців. Без серйозних змін Австрійський Статут цивільного судочинства діяв майже 100 років. Найзначніша новація за цей період — уведення одноособового розгляду справ. Принципові зміни належать до 1983 року¹⁷.

Перша світова війна і наступний за нею розпад Російської та Австро-Угорської імперій обумовили значну модифікацію судової влади й законодавства. Для Лівобережної України це означало початок панування радянського законодавства. Тільки в 1924 році відбулося прийняття першого ЦПК УРСР. Із цього часу можна говорити про початок формування радянського типу правосуддя в цивільних справах. 1 грудня 1929 року постановою ВУЦВК від 5 листопада 1929 року було надано чинності новому ЦПК УРСР. Цей Кодекс фактично не змінив форму цивільного судочинства¹⁸.

¹⁴ *Лукин Ю. М.* Австрийский Устав гражданского судопроизводства 1895 года и судебная система Австрии: история и концептуальные основы // Вестник гражданского процесса. 2014. № 6. С. 122-123.

¹⁵ *Никифорак М. В.* Державний лад і право на Буковині в 1774-1918 рр.: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01; Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. Київ, 2004. С. 25.

¹⁶ *Городницька Л. В.* Суд і судочинство на Буковині (остання чверть XVIII – початок XX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01; Чернівецький національний університет ім. Юрія Федьковича. Чернівці, 2002. С. 11.

¹⁷ *Елисеєв Н. Г.* Гражданское процессуальное право зарубежных стран: учебник. 2-е изд., перераб. и доп. Москва: Проспект, 2004. С. 37.

¹⁸ *Проблемы науки гражданского процессуального права / под ред. В. В. Комарова.* Харьков: Право, 2002. С. 79.

Наступний етап розвитку цивільного судочинства пов'язаний із широкою кодифікацією радянського законодавства, яка відбулася в середині 50-х років ХХ століття. Її підсумком стало прийняття ЦПК УРСР 1963 року. Дослідники зазначають, що, з точки зору юридичної техніки та змісту інститутів і окремих норм, цей Кодекс був більш досконалим порівняно із ЦПК 1924 і 1929 років¹⁹.

В оцінці радянського періоду розвитку цивільного судочинства на перший план виходить його ідеологічна складова. Усталені домінанти не сприяли становленню незалежної й самостійної судової влади, уявленням про цивільний процес як інструмент вирішення соціальних конфліктів у суспільстві. Це стало однією із причин здійснення повномасштабних перетворень правової системи України, яка знову отримала свою незалежність, прагнення якнайшвидшого позбавлення від пережитків радянського минулого, зокрема у сфері цивільного судочинства.

У перші роки незалежності України було внесено низку змін до ЦПК, що в цілому характеризує цей етап як спробу більш-менш осмисленого пристосування застарілих нормативних актів до швидкозмінюваних обставин. Зокрема, зміни торкнулися завдань цивільного судочинства, сфери влади цивільної юрисдикції, змісту змагальних засад і ролі органів прокуратури в цивільному процесі, інстанційного перегляду судових рішень. І хоча ці зміни складно назвати частиною давно назрілої судово-правової реформи, проте вони визначили напрями подальшого розвитку цивільного процесуального законодавства і практики його застосування, стали в певному сенсі передумовою нової кодифікації та створення ЦПК України 2004 року.

Проведене дослідження етапів розвитку цивільного процесу є ще одним свідченням непростоти, але досить повчальної історії становлення української державності. Тривала роз'єднаність нашої території, природно, не могла не позначитися на формуванні рис вітчизняного цивільного судочинства. Однак буде справедливим і зворотнє твердження про те, що національний цивільний процес подолав у своєму розвитку типовий шлях країни континентального права, від ранніх форм захисту права до кодифікованих актів, які детально регулюють порядок розгляду й вирішення цивільних справ.

Еволюція судових процедур свідчить, що Україна тяжіє до європейських цінностей, серед яких право на судовий захист, справедливий судовий розгляд. І хоча українські землі у складі інших державних утворень йшли до цього різними шляхами та в різні періоди, неодмінною умовою їх розвитку був пошук найбільш оптимальної форми здійснення судочинства.

¹⁹ *Проблеми науки гражданского процессуального права* / под ред. В. В. Комарова. Харьков: Право, 2002. С. 79.

чинства. У цьому плані показові в історичній ретроспективі підходи законодавця, що намагався знайти прийнятні варіанти комбінації ініціативи й активності сторін і суду в цивільному процесі. Проте такий пошук триває і нині, але вже на новому витку соціокультурного розвитку суспільства та суду як соціального й правового інституту.

Gulyk Andriy. Stages on the formation of domestic civil proceedings

There was no division of the process into criminal and civil in The Russka Pravda, as well as there was no separation the court from the administration, also the document fixed the prevalence of self-defense and lynch law.

But the analysis of the legislation of the Grand Duchy of Lithuania suggests a consistent complication of the forms of the civil process, which responded to the directions of changes in the public and state life of the principality.

The author argues that the period of the national liberation movement of the Ukrainian people is interesting not only by the foreign policy struggle, but also by the substantial institutional development of the judiciary. This period was also marked by the preparation of a collection of laws entitled “Rights by which the Malorossiisky People are suing”. The European values of law were supposed to be laid in the basis of civil proceedings in Ukraine of the period under review. Considering the increasing restrictions of the Ukrainian autonomy, subsequent events were marked by a forced transition to the model of Russian legislation. In 1780, the Russian state system and legislation was established in Left-Bank Ukraine. At the same time, the lands of Western Ukraine remained in the composition of different states.

The work examines the Charter of Civil Justice of 1864, which was the first attempt to Europeanize the Russian civil process.

The work also analyzes the Austrian Statute of Civil Justice in 1895, which was valid for a long time in the Western Ukrainian lands, in particular, in Bukovina and Galicia. The author notes that the formation of civil proceedings in parts of the western lands of Ukraine was caused by changes in the Austrian judicial system, namely, by the search and justification for a civil procedural structure different from the one that existed at that time and which was based on court activity.

The adoption of the first CCP of the Ukrainian SSR took place only in 1924. The formation of the Soviet type of justice in civil cases began from that moment. The next stage in the development of civil proceedings is associated with the broad codification of Soviet legislation, which took place in the mid-50s of the 20th century. It resulted in the adoption of the 1963 GPP of the Ukrainian SSR.

Its ideological component comes to the fore when analyzing the Soviet period of development of civil justice. The established priorities did not contribute to the establishment of an independent judiciary and to the establishment of a civil process as an instrument for resolving social conflicts in society. This was one of the reasons for carrying out full-scale transformation of the legal system of Ukraine.

Keywords: civil legal proceedings, competitiveness, Charter of civil legal proceedings, judicial procedures, the Civil Procedural Code of the Ukrainian SSR.